

אבנים מתגלגלות

רועי גילי

ארכיאולוגיה ואקטואליה בערבה

דרכים

מדבריות כדוגמת הערבה והנגב הדרומי משופעים באתרים חד תקופתיים וחד שכבתיים: לנוכח תנאי החיים הקשים וההתיישבות הדלילה ניתן לראות רצף של נוכחות אנושית (כדוגמת התילים של הארץ הנושבת) רק באתרי יישוב בודדים במדבר. יוצאות דופן בולטות מכלל האצבע הזה הן דרכי המדבר: בדרכים נעו אנשים, סחורות ורעיונות, ובמשך שנים רבות היו הן העדות האילמות לתהפוכות תרבותיות והיסטוריות. סיפורן הוא סיפורם של בני האדם במדבר. כזו היא הדרך המתפתלת בין הרי אדום, עין חצבה ומעלה עקרבים, בואכה ממשית ובקעת באר שבע. את סיפורה של הדרך, שתיקרא לימים בפי החוקרים "דרך הנחושת" או "דרך הבשמים הצפונית", אני מנסה לשחזר הפעם, בצורה קצת אחרת.

נחושת. עין חצבה - 2017

נחושת? ארכאולוגית זהובת שיער מחתה בידיים נרגשות את הזיעה מעיניה. דווקא כאן? רחוק כל כך מן האתר הגדול של מצד חצבה, אותו חופרים כבר עונות חפירה רבות כל כך?

באחת עשרה לפני הצהריים תמה חפירת הבוקר, ושמם של סוף ספטמבר הרתיחה את אוויר הערבה, חסרת רחמים. בערוץ הוואדי הוריקו עצי השיטה שהבטיחו איזו קרירות כוזבת והזכירו לה את הירוק של ביתה בלונג איילנד הרחוקה. היא פסעה אליהם מתבוננת בחלוקי הנחל שנמנמו צהבהבים על גדת הערוץ הטרשית. ולרגע נדמה היה לה שהיא הוזה. ביניהם נצנץ אליה אוצר קטן של גבישים מוזרים למראה, ירוקים ומתפוררים.

נחושת!

היא אספה אותם והגבישים התפוררו בידיה. אין לדעת איך הגיעו לכאן הגבישים הללו שנחצבו ודאי בפינאן, בצידה המזרחי של הערבה, נטולי הסבר ו"הקשר ארכיאולוגי" ברור. בצל העצים היא התבוננה בהם, מהופנטת, נדמה היה לה שהם מבקשים לספר לה סיפור. אור ריצד בין ענפי השיטה, בשמיים ריחפו עננים בודדים, להקת חסידות אותתה בשחור ולבן שהסתיו הגיע.

סתיו. עין חצבה - האלף השישי לפני הספירה

הקיץ התפוגג, הימים התקצרו והצטננו והלילות התארכו. שוב ניתן לחזור אל הדרכים: עד שעות הבוקר המאוחרות ניתן לצעוד, אפילו בערבה. גבר שחום עור כרע בדריכות תחת עץ השיטה ונשא את עיניו אל הדרך שהתפתלה מן המעיין של עין חצבה במעלה ערוץ נחל אמציה. עדר פראים גדול דהר בערוץ הנחל והעביר גלים של עצבנות בחמורים העמוסים. הוא הכיר היטב את הנתיב הזה: בשכבר הימים נהגו אבותיו ואבות אבותיו לצעוד בו עם בוא החורף עם עדריהם, בדרכם אל שדות המרעה בצפון הנגב. אבל מזה שנים רבות הוא מוביל בדרך הזו את שיירות

החמורים עם האבנים הירוקות אותן כורים בני שבטו למרגלות ההרים האדומים בדרכו אל אומני הנחושת בבקעת באר שבע. שם, בארץ הנושבת, מלהיטים חרשי המתכת את הגבישים הירוקים על גבי מפוחים, מפחים בהם קסם וחיים מבעבעים ויוצקים מהם צלמיות וכלי פולחן. הוא הרגיע את הבהמות בקולות נמוכים ומיהר לאותת לאנשים שנחו לצד המעיין להתקרב. מאוחר מדי. החמורים הרגישו בסכנה והשתוללו בפראות מסרבים להירגע. החבלים שקשרו אותם זה לזה נמתחו ואחד החמורים השתחרר ושעט אחר הפראים. האנשים מיהרו להגיע, אך להקת הזאבים הקדימה אותם, נטשה את המרדף אחר הפראים והתמקדה בחמור העמוס שכשל אחריהם בבהלה. רק לפנות ערב כשניתן היה שוב לצעוד, הם מצאו את פגרה של החיה האומללה שגבישי הנחושת סימנו את מסלול מנוסתה. במרחק נשמעו יללות מצמררות והלילה כיסה את המדבר בחשכה.

סחר הנחושת היה לענף כלכלי בשלהי התקופה הכלקוליתית - כששת אלפים שנה לפני זמננו - אך התנועה בדרכי המדבר הייתה עדיין משימה לאמיצים. לפנות בוקר, לפני שיצאו אל הדרך, טיפסו האנשים אל השלוחה

צילום: אלכס ליבק

גלי אבנים (שיניו) לאורך הדרך

אליהם ברשעות משועשעת: "ברוכים הבאים לגיהנום".

גיהנום. צפון הערבה - אמצע המאה ה-19

הערבה הייתה גיהנום. עבור הבדואים הצעירים, בני שבט המזיינה שנולדו בסיני, ליד נאות המדבר הגדולות דהב ונואיבה, המים במעינות הערבה עין ע'אדיאן (נאת יטבתה), ביר מליחה (באר מנוחה), אל ע'אמר ועין וויבה (עין יחב) היו מלוחים ומעופשים. אנשים כמעט לא נראו לאורך הדרך, רק שרידי מאהלים שננטשו ורועה בודדת שראתה אותם עוד בטרם הבחינו בה ומיהרה להיעלם במישורי החמאדה. הדרך המונוטונית, למרגלות סוללות ההרים בטריטוריה הצחיחה והעוינת, השרתה עליהם שיממון ופחד. שבוע ארך המסע מאום רשרש (אילת) ועד עין חוסוב (עין חצבה). במעיין הגדול ניתן היה סוף סוף לשתות מים זכים ולנוח בצילו של עץ השיזף. הזקנים,

את גלי האבנים שליוו וסימנו את הדרך והתקשו להאמין כשראו את שיירות הגמלים האינסופיות שהגיעו מן הערבה מטפסות עם משאן היקר במעלה התלול: מדרגות האבן הרחבות נבנו כך שיאפשרו לגמלים העמוסים להעמיד את רגליהם האחוריות בדיוק באותו המקום שבו עמדו רגליהם הקדמיות ולטפס בביטחון בשביל הצר. בשני קצותיו של המעלה, ליד תחנות המשמר הרומאיות, הסתופפו המוני גמלים שהוברכו וחיכו לתורם לעלות ולרדת במעלה הצר. שומרי המצודה הקטנה במצד צפיר לא ידעו את נפשם. שנה תמימה הם חיכו לחילוף המשמרות, שנאו את המדבר וייחלו כבר לחזור אל הירוק של אירופה. אפילו הרי יהודה המסולעים נראו מפתים כל כך אחרי כל הצהוב הזה. החיילים - אלו ששפר עליהם מזלם - נותרו כאן בראש המעלה ופנו אל המצודה. אלו שנגזר עליהם לרדת אל הערבה ואל מוצב חצבה הנידח הביטו בהם בקנאה, ומובילי הגמלים צחקו

שמעל הערוץ, הקימו גל אבנים וחיכו לבוא השמש, הם ביקשו את ברכתה והתפללו להצלחת מסעם.

גלי אבנים. מצד צפיר - המאה השנייה לספירה

המדבר הקיף אותם בגלי אבנים. מהרגע שנטשו את האייקונימה (הארץ הנושבת), נתקלו באינסוף גלי אבנים. נוודי המדבר - מובילי השיירה, ידעו איך לקרוא את סימני הדרך האלו, אך בחיילים הרומאים עורר מנהג המקום אי שקט, כאילו עיניים זרות מתבוננות בהם מגבם. הקנטוריון (מפקד הפלוגה הרומאית) גילה עצבנות והרבה לצעוק על החיילים, אך הגמלים, עמוסי מטען יקר, פסעו באדישות על אלומות השבילים הדרוכות. באמצע המאה השנייה לספירה הפכה הדרך שהובילה בעבר גייסות, רועים וסוחרי נחושת לנתיב מרכזי במסחר השמנים והבשמים הבינלאומי. בראשו של מעלה עקרבים כבר ידעו החיילים לזהות

ארוכה, מהורהרת, במחשבתו חזר קרוב לוודאי אל נעוריו. אנחה קטנה נמלטה בין שפתיו. כבן 85 היה סלימאן, חד וצלול, באותו יום סתיו בשנת 2010 שבו "גררנו" אותו אל המבנה העתיק של משטרת הרוכבים לשמוע מ"פי הגבורה" על הימים הרחוקים ההם, שבהם מדינות וגבולות בינלאומיים היו לא יותר מהמלצה. שם שמענו ממנו את הסיפור על מלחמת השחרור בערבה ועל מלחמות השבטים הבדואים במאה ה-19, ושם סיפר לנו את סיפורה של מצבת האבן הגדולה במכמן מזיינה (סיפור ששמעתי בעבר גם מאבא שלי ומעלי אל מיסק). המצבה ששוכנת כמה עשרות מטרים מתילי האבן הקדומים. סלימאן נשא את פניו חרושות הקמטים צפונה אל הדרך בה עברו נוודי המדבר במהלך מאות ואלפי שנים של נדודים ומסעות, נתכסחה זה לא מכבר באספלט שחור. עיניו מלאו געגועים ובלי שמץ של פתוס ניתן היה, כך נדמה לי, לשמוע את "משק כנפי ההיסטוריה". רוח ערבית נשבה, וציפורים נודדות חלפו מעל ערוצו של נחל אמציה במסען דרומה, מבשרות שהסתיו הגיע.

אחרית דבר

שתי טרגדיות נוספות התרחשו לימים ב"סיבוב המוות" למרגלות מכמן מזיינה: ב-9 ביולי 1956 נהרג עובד חברת "מחצבי ישראל" יוחנן נוטמן בפיגוע ירי בעיקול הנחל. ב-7 במאי 2017 נהרג בהתהפכות רכב באותו המקום ממש עוזי גדיש מוותיקי עין ייב שהיה בדרכו הביתה. סלימאן סביח הלך לעולמו בחורף 2015 באופן פתאומי והוא בן כתשעים. למרות מאמציי הרבים לא הזדמן לי להביא אותו שוב לערבה ולהקליט את סיפוריו ואני מצר על כך מאוד.

על הידע הרב וסיוע בהכנת הכתבה אני מודה לסולימאן אל מיסק ולאבא שלי אלון גלילי.

צילום: רועי גלילי

מכמן מזיינה

מְכַמֵּן מְזַיִינָה. עין חצבה - 2010

"כן. מכמן מזיינה - את האגדה הכרנו היטב כשהלכנו שם בואדי גסייב (נחל אמציה), בדרכנו לעין חוסוב בשנות הארבעים של המאה שעברה". סלימאן מצביע אל מצבת האבן הרחוקה ומשתתק, מתעטף בזיכרונות. הוא יודע לספר סיפור, הזקן, ואנחנו לא מאיצים בו, מחכים מרותקים למוצא פיו. כשוטר צעיר במשטרת הרוכבים הבריטית הוא שירת בראס א-נאקב (מעלה נטפים), וכאן - בעין חצבה עד מלחמת השחרור. מאז התגייס באמצע שנות הארבעים עבר פעמים רבות רכוב על גמל, כשוטר במשטרת הרוכבים הבריטית, בדרך המוליכה מחברון, דרך מעלה עקרבים אל הערבה. הוא זוכר את נסיעתם ההרפתקנית של ראשוני ה"אוטומובילים" בדרך הזו, ויש לו סיפורים מצחיקים על הפליאה וחוסר האמון שחשו הבדואים כלפי הכלי המוזר הזה שהתקשה "לקחת את הסיבובים" ולעלות בעליות. ליד השוקת הישנה ששימשה את גמלי המשטרה הבריטית נתקף סלימאן בהתרגשות: על הטיח חקוקים בערבית שמותיהם של שוטרי משטרת הגמלים, חברי נעוריו. איש מהם כבר לא חי. הוא שוקע שוב בשתיקה

שרגילים היו שנים רבות ללכת בדרך הזו לירושלים ולחברון, דווקא הם, סירבו להירגע. קרבות השליטה בין השבטים הבדואים היו עניין שבשגרה בדרום הפרוע של ארץ ישראל במחצית המאה ה-19, וגם שיירה חמושה נתונה הייתה בסכנה גדולה.

השכם בבוקר יצאה השיירה. הם עמדו לפני סיום הקטע המסוכן של מסעם, בתחום השליטה של שבטי אל עמארין ועזאזמה. לאורכה של הדרך המוליכה אל מעלה עקרבים התכסו עצי השיטה בפלומה ירקרקה, ורכס חצרה כבר נראה באופק. רוח הבוקר הביאה איתה הקלה. ליד גלי האבנים בעיקול נחל אמציה הם נעצרו להתפלל את תפילת הבוקר כשהחל מטר היריות. יתרון ההפתעה עמד לצידם של היורים שהתמקמו על גדותיו של עיקול הנחל הצר, ועד מהרה נמלא הערוץ בגמלים דוהרים ללא רוכביהם ובגוויותיהם של בני שבט המזיינה. הרוכבים במאסף שמעו את היריות והבינו הכול. הם פנו לאחור ודהרו כל עוד נפשם בם. דרומה. הביתה. שיכורי ניצחון ירדו לוחמי שבט אל עמארין מן המדרונות אל הוואדי ואספו שלל. על ראש השלוחה שמעל הערוץ הם הקימו גל אבנים גדול וקראו לו בשם שייזכר לשנים רבות: מלכודת המזיינה - "מכמן מזיינה".

צילום: לירון בראייר

סלימאן סביח אבו רביע

צילום: אלכס ליבק

שמותיהם של שוטרי משטרת הרוכבים על גבי הטיח בשוקת הגמלים בעין חצבה